.. Dasabodh by Samartha Ramadas Swami Chapter 15 ..

॥ समर्थ रामदासांचा दासबोध दशक १५ ॥

॥ दशक पंधरावा : आत्मदशक ॥ १५ ॥

समास पहिला : चातुर्य लक्षण

॥ श्रीराम ॥

अस्तिमांशांचीं शरीरें। त्यांत राहिजे जीवेश्वरें ।
नाना विकारीं विकारे। प्रविण होइजे ॥ १॥
घनवट पोंचट स्वभावें। विवरोन जाणिजे जीवें ।
व्हावें न व्हावें आघवें। जीव जाणे ॥ २॥
येंकीं मागमागों घेणें। येकां न मागतांच देणें ।
प्रचीतीनें सुलक्षणें। ओळखावीं ॥ ३॥
जीव जीवांत घालावा। आत्मा आत्म्यांत मिसळावा ।
राहराहों शोध घ्यावा। परांतरांचा ॥ ४॥
जानवें हेंवडकारें जालें। ढिलेपणें हेवड आलें ।
नेमस्तपणें शोभलें। दृष्टीपुढें ॥ ५॥
तैसेंचि हे मनास मन। विवेकें जावें मिळोन ।
ढिलेपणें अनुमान। होत आहे ॥ ६॥
अनुमानें अनुमान वाढतो। भिडेनें कार्यभाग नासतो ।
याकारणें प्रत्यये तो। आधीं पाहावा ॥ ७॥
दुसऱ्याचें जीवीचें कळेना। परांतर तें जाणवेना ।
वश्य होती लोक नाना। कोण्या प्रकारें ॥ ८॥
आकल सांडून परती। लोक वश्यकर्ण करिती ।
अपूर्णपाणें हळु पडती। ठाई ठाई ॥ ९॥
जगदीश आहे जगदांतरीं। चेटकें करावीं कोणावरी ।
जो कोणी विवेकें विवरी। तोचि श्रेष्ठ ॥ १०॥
श्रेष्ठ कार्ये करी श्रेष्ठ। कृत्रिम करी तो कनिष्ठ ।
कर्मानुसार प्राणी नष्ट। अथवा भले ॥ ११॥
राजे जाती राजपंथें। चोर जाती चोरपंथें ।
वेडें ठके अल्पस्वार्थें। मूर्खपणें ॥ १२॥
मूर्खास वाटे मी शहाणा। परी तो वेडा दैन्यवाणा ।
नाना चातुर्याच्या खुणा। चतुर जाणे ॥ १३॥
जो जगदांतरे मिळाला। तो जगदांतरचि जाला ।
अरत्रीं परत्रीं तयाला। काय उणें ॥ १४॥
बुद्धि देणें भगवंताचें। बुद्धिविण माणुस काचें ।
राज्य सांडून फुकाचे। भीक मागे ॥ १५॥
जें जें जेंथें निर्माण जालं। तें तें तयास मानलें ।
अभिमान देऊन गोविलें। ठाई ठाई ॥ १६॥
अवघेच म्हणती आम्ही थोर। अवघेचि म्हणती आम्ही सुंदर ।
अवघेचि म्हणती आम्ही चतुर। भूमंडळीं ॥ १७॥
ऐसा विचार आणितां मना। कोणीच लाहान म्हणविना ।
जाणते आणिती अनुमाना। सकळ कांहीं ॥ १८॥
आपुलाल्या साभिमानें। लोक चालिले अनुमानें ।
परंतु हें विवेकानें। पाहिलें पाहिजे ॥ १९॥
लटिक्याचा साभिमान घेणें। सत्य अवघेंच सोडणें ।
मूर्खपणाचीं लक्षणें। ते हे ऐसीं ॥ २०॥
सत्याचा जो साभिमान। तो जाणावा निराभिमान ।
न्याये अन्याये समान। कदापि नव्हे ॥ २१॥
न्याये म्हणिजे तो शाश्वत । अन्याये म्हणिजे तो अशाश्वत ।
बाष्कळ आणि नेमस्त। येक कैसा ॥ २२॥
येक उघड भाग्य भोगिती। येक तश्कर पळोन जाती ।
येकांची प्रगट महंती। येकांची कानकोंडी ॥ २३॥
आचारविचारेंविण। जें जें करणें तो तो सीण ।
धूर्त आणि विचक्षण। तेचि शोधावे ॥ २४॥
उदंड बाजारी मिळाले। परी ते धूर्तेंचि आळिले ।
धूर्तांपासीं कांहीं न चले। बाजाऱ्यांचें ॥ २५॥
याकारणें मुख्य मुख्य। तयांसी करावे सख्य ।
येणेंकरितां असंख्य। बाजारी मिळती ॥ २६॥
धूर्तासि धूर्तचि आवडे। धूर्त धूर्तींच पवाडे ।
उगेंचि हिंडती वेडे। कार्येंविण ॥ २७॥
धूर्तासि धूर्तपण कळलें। तेणें मनास मनपण मिळालें ।
परी हें गुप्तरूपें केलें। पाहिजे सर्व ॥ २८॥
समर्थाचें राखतां मन। तेथे येती उदंड जन ।
जन आणि सज्जन। आर्जव करिती ॥ २९॥
वोळखीनें वोळखी साधावी। बुद्धीनें बुद्धि बोधावी ।
नीतिन्यायें वाट रोधावी। पाषांडाची ॥ ३०॥
वेष धरावा बावळा। अंतरीं असाव्या नाना कळा ।
सगट लोकांचा जिव्हाळा। मोडूं नये ॥ ३१॥
निस्पृह आणि नित्य नूतन। प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान ।
प्रगट जाणतां सज्जन। दुल्लभ जगीं ॥ ३२॥
नाना जिनसपाठांतरें निवती सकळांचीं अंतरें ।
चंचळपणें तदनंतरें। सकळां ठाई ॥ ३३॥
येके ठाई बैसोन राहिला। तरी मग व्यापचि बुडाला ।
सावधपणें ज्याला त्याला। भेटि द्यावी ॥ ३४॥
भेटभेटों जरी राखणें। हे चातुर्याचीं लक्षणें ।
मनुष्यमात्र उत्तम गुणें। समाधान पावे ॥ ३५॥
इति श्रीदासबोचे गुरुशिष्यसंवादे
चातुर्यलक्षणनाम समास पहिला ॥ १॥ १५.१

समास दुसरा : निःस्पृह व्याप

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीमधें मानवी शरीरें। उदंड दाटलीं लाहान थोरें ।
पालटती मनोविकारें। क्षणाक्षणा ॥ १॥
जितुक्या मूर्ती तितुक्याच प्रकृती। सारिख्या नस्ती आदिअंतीं ॥
नेमचि नाहीं पाहावें किती। काये म्हणोनी ॥ २॥
कित्येक म्लेंच होऊन गेले। कित्येक फिरंगणांत आटले ।
देशभाषानें रुधिले। कीतीयेक ॥ ३॥
मऱ्हाष्टदेश थोडा उरला। राजकारनें लोक रुधिला ।
अवकाश नाहीं जेवायाला। उदंड कामें ॥ ४॥
कित्येक युद्धप्रसंगी गुंतले। तेणें गुणें उन्मत्त जाले ।
रात्रंदिवस करूं लागले। युद्धचर्चा ॥ ५॥
उदिम्यास व्यासंग लागला। अवकाश नाहींसा जाला ।
अवघा पोटधंदाच लागला। निरंतर ॥ ६॥
शडदर्शनें नाना मतें। पाषांडें वाढली बहुतें ।
पृथिवीमधें जेथ तेथें। उपदेसिती ॥ ७॥
स्मार्थी आणि वैष्णवी। उरलीं सुरलीं नेलीं आघवी ।
ऐसी पाहातां गथागोवी। उदंड जाली ॥ ८॥
कित्येक कामनेचे भक्त। ठाइं ठाइं जालें आसक्त ।
युक्त अथवा अयुक्त। पाहातो कोण ॥ ९॥
या गल्बल्यामधें गल्बला। कोणीं कोणीं वाढविला ।
त्यास देखों सकेनासा जाला। वैदिक लोक ॥ १०॥
त्याहिमधें हरिकीर्तन। तेथें वोढले कित्येक जन ।
प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान। कोण पाहे ॥ ११॥
या कारणें ज्ञान दुल्लभ। पुण्यें घडे अलभ्य लाभ ।
विचारवंतां सुल्लभ। सकळ कांहीं ॥ १२॥
विचार कळला सांगतां नये। उदंड येती अंतराये ।
उपाय योजितां अपाये। आडवे येती ॥ १३॥
त्याहिमधें तो तिक्षण। रिकामा जाऊं नेदी क्षण ।
धूर्त तार्किक विचक्षण। सकळां माने ॥ १४॥
नाना जिनस उदंड पाठ। वदों लागला घडघडाट ।
अव्हाटचि केली वाट। सामर्थ्यबळें ॥ १५॥
प्रबोधशक्तीचीं अनंत द्वारें। जाणें सकळांची अंतरें ।
निरूपणें तदनंतरें। चटक लागे ॥ १६॥
मतें मतांतरें सगट। प्रत्यये बोलोन करी सपाट ।
दंडक सांडून नीट। वेधी जना ॥ १७॥
नेमकें भेदकें वचनें। अखंड पाहे प्रसंगमानें ।
उदास वृत्तिच्या गुमानें। उठोन जातो ॥ १८॥
प्रत्यये बोलोन उठोन गेला। चटक लागली लोकांला ।
नाना मार्ग सांडून त्याला। शरण येती ॥ १९॥
परी तो कोठें आडळेना। कोणे स्थळीं सांपडेना ।
वेष पाहातां हीन दीना। सारिखा दिसे ॥ २०॥
उदंड करी गुप्तरूपें। भिकाऱ्यासारिखा स्वरूपें ।
तेथें येशकीर्तिप्रतापें। सीमा सांडिली ॥ २१॥
ठाइं ठाइं भजन लावी। आपण तेथून चुकावी ।
मछरमतांची गोवी। लागोंच नेदी ॥ २२॥
खनाळामधें जाऊन राहे। तेथें कोणीच न पाहे ।
सर्वत्रांची चिंता वाहे। सर्वकाळ ॥ २३॥
अवघड स्थळीं कठीण लोक। तेथें राहणें नेमक ।
सृष्टीमधें सकळ लोक। धुंडीत येती ॥ २४॥
तेथें कोणाचें चालेना। अनुमात्र अनुमानेना ।
कट्ट घालीन राजकारणा। लोक लावी ॥ २५॥
लोकीं लोक वाढविले। तेणें अमर्याद जाले ।
भूमंडळीं सत्त चाले। गुप्तरूपें ॥ २६॥
ठाइं ठाइं उदंड ताबे। मनुष्यमात्र तितुकें झोंबे ।
चहुंकडे उदंड लांबे। परमार्थबुद्धी ॥ २७॥
उपासनेचा गजर। स्थळोस्थळोओं थोर थोर ।
प्रत्ययानें प्राणीमात्र। सोडविले ॥ २८॥
ऐसे कैवाडे उदंड जाणे। तेणें लोक होती शाहाणे ।
जेथें जेथें प्रत्यये बाणे। प्राणीमात्रासी ॥ २९॥
ऐसी कीर्ति करून जावें। तरीच संसारास यावें ।
दास म्हणे हें स्वभावें। संकेतें बोलिलें ॥ ३०॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
निस्पृहव्यापनाम समास दुसरा ॥ २॥ १५.२

समास तिसरा : श्रेष्ठ अंतरात्मा

॥ श्रीराम ॥

मुळापासून सैरावैरा। अवघा पंचीकर्ण पसारा ।
त्यांत साक्षत्वाचा दोरा। तोहि तत्त्वरूप ॥ १॥
दुरस्त्या दाटल्या फौजा। उंच सिंहासनीं राजा ।
याचा विचार समजा। अंतर्यामी ॥ २॥
देहमात्र अस्तिमांशांचें। तैसेंचि जाणावें नृपतीचें ।
मूळापासून सृष्टीचें। तत्वरूप ॥ ३॥
रायाचे सत्तेनें चालतें। परन्तु अवघीं पंचभूतें ।
मुळीं आधिक जाणिवेचे तें। अधिष्टान आहे ॥ ४॥
विवेके बहुत पैसावले। म्हणौन अवतारी बोलिले ।
मनु चक्रवती जाले। येणेंचि न्यायें ॥ ५॥
जेथें उदंड जाणीव। तेचि तितुके सदेव ।
थोडे जाणिवेने नर्देव। होती लोक ॥ ६॥
व्याप आटोप करिती। धके चपेटे सोसिती ।
तेणें प्राणी सदेव होती। देखतदेखतां ॥ ७॥
ऐसें हें आतां वर्ततें। मुर्ख लोकांस कळेना तें ।
विवेकीं मनुष्य समजतें। सकळ कांहीं ॥ ८॥
थोर लाहान बुद्धीपासी। सगट कळेना लोकांसी ।
आधीं उपजलें तयासी। थोर म्हणती ॥ ९॥
वयें धाकुटा नृपती। वृद्ध तयास नमस्कार करिती ।

विचित्र विवेकाची गती। कळली पाहिजे ॥१०॥
सामान्य लोकांचे ज्ञान। तो अवघाच अनुमान ।
दीक्षादंडकाचें लक्षण। येणेंचि पाडें ॥११॥
नव्हें कोणास म्हणावें। सामान्यास काये ठावें ।
कोणकोणास म्हणावें। किती म्हणोनी ॥१२॥
धाकुटा भाग्यास चढला। तरी तुछ्य करिती तयाला ।
याकारणें सलगीच्या लोकांला। दूरी धरावें ॥१३॥
नेमस्त कळेना वचन। नेमस्त नये राजकारण ।
उगेचि धरिती थोरपण। मूर्खपणें ॥१४॥
नेमस्त कांहींच कळेना। नेमस्त कोणीच मानिना ।
आधी उपजलें त्या थोरपणा। कोण पुसे ॥१५॥
वडिलां वडिलपण नाहीं। धाकुट्यां धाकुटपण नाहीं ।
ऐसे बोलती त्यांस नाहीं। शाहाणपण ॥१६॥
गुणेविण वडिलपण। हें तों आवघेंच अप्रमाण ।
त्याची प्रतीत प्रमाण। थोरपणीं ॥१७॥
तथापि वडिलांस मानावें। वडिलें वडिलपण जाणावें ।
नेणतां पुढें कष्टावें। थोरपणीं ॥१८॥
तस्मात वडिल अंतरात्मा। जेथें चेतला तेथें महिमा ।
हें तों प्रगटचि आहे आम्हा। शब्द नाहीं ॥१९॥
याकारणें कोणीं येकें। शाहाणपण सिकावें विवेकें ।
विवेक न सिकतां तुकें। तुटोन जाती ॥२०॥
तुक तुटलें म्हणिजे गेलें। जन्मा येऊन काये केलें ।
बळेंचि सांदीस घातलें। आपणासी ॥२१॥
सगट बायेका सिव्या देती। सांदीस पडिला ऐसें म्हणती ।
मूर्खपणाची प्राप्ती। ठाकून आली ॥२२॥
ऐसें कोणीयेकें न करावें। सर्व सार्थकचि करावें ।
कळेना तरी विवरावें। ग्रंथांतरीं ॥२३॥
शाहाण्यास कोणीतरी बाहाती। मुर्खास लोक दवडून देती ।
जीवास आवडे संपत्ति। तरी शाहाणें व्हावें ॥२४॥
आहो या शाहाणपणाकारणें। बहुतांचे कष्ट करणें ।
परंतु शाहाणपण शिकणें। हें उत्तमोत्तम ॥२५॥
जों बहुतांस मानला। तो जाणावा शाहाणा जाला ।
जनीं शाहाण्या मनुष्याला। काये उणें ॥२६॥
आपलें हित न करी लोकिकीं। तो जाणावा आत्मघातकी ।
या मुर्खायेवढा पातकी। आणिक नाहीं ॥२७॥
आपण संसारीं कष्टतो। लोकांकरवी रागेजोन घेतो ।
जनामध्यें शाहाणा तो। ऐसें न करी ॥२८॥
साधकां सिकविलें स्वभावें। मानेल तरी सुखें घ्यावें ।
मानेना तरी सांडावें। येकिकडे ॥२९॥
तुम्ही श्रोते परम दक्ष। अलक्षास लावितां लक्ष ।
हें तों सामान्य प्रत्यक्ष। जाणतसा ॥३०॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
श्रेष्ठ अंतरात्मानिरूपणनाम समास तिसरा ॥३॥१५.३

समास चौथा : शाश्वतब्रह्मनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीपासून जालीं झाडें। झाडापासून होती लांकडें ।
लांकडें भस्मोन पुढें। पृथ्वीच होये ॥१॥
पृथ्वीपासून वेल होती। नाना जिनस फापावती ।
वाळोन कुजोन मागुती। पृथ्वीच होये ॥२॥
नाना धान्यांचीं नाना अन्नें। मनुष्यें करिती भोजनें ।
नाना विष्ठा नाना वमनें। पृथ्वीच होये ॥३॥
नाना पक्षादिकीं भक्षिलें। तरी पुढें तैसेंचि जालें ।
वाळोन भस्म होऊन गेलें। पुन्हा पृथ्वी ॥४॥
मनुष्यें मरतांच ऐका। क्रिमि भस्म कां मृत्तिका ।
ऐशा काया पडती अनेका। पुढें पृथ्वी ॥५॥
नाना तृण पदार्थ कुजती। पुढें त्याची होये माती ।
नाना किडे मरोन जाती। पुढें पृथ्वी ॥६॥
पदर्थ दाटले अपार। किति सांगावा विस्तार ।
पृथ्वीवांचून थार। कोणास आहे ॥७॥
झाड पाले आणि तृण। पशु भक्षितां होतें सेण ।
खात मूत भस्म मिळोन। पुन्हा पृथ्वी ॥८॥
उत्पत्तिस्थितिसंव्हारतें। तें तें पृथ्वीस मिळोन जातें ।
जितुकें होतें आणि जातें। पुन्हा पृथ्वी ॥९॥
नाना बीजांचिया रासी। विरढोने लागती गगनासी ।
पुढें सेवटीं पृथ्वीसी। मिळोन जाती ॥१०॥
लोक नाना धातु पुरिती। बहुतां दिवसां होये माती ।
सुवर्णपाषाणाची गती। तैसीच आहे ॥११॥
मातीचें होते सुवर्ण। आणी मृत्तिकेचे होती पाषाण ।
माहा अग्निसंगें भस्मोन। पृथ्वीच होये ॥१२॥
सुवर्णाचें जर होतें। जर सेवटीं कुजोन जातें ।
रस होऊन वितुळतें। पुन्हा पृथ्वी ॥१३॥
पृथ्वीपासून धातु निपजती। अग्निसंगें रस होती ।
तया रसाची होये जगती। कठीणरूपें ॥१४॥
नाना जळासी गंधी सुटे। तेथें पृथ्वीचें रूप प्रगटे ।
देवसेंदिवस जळ आटे। पुढें पृथ्वी ॥१५॥
पत्रें पुष्पें फळें येती। नाना जीव खाऊन जाती ।
ते जीव मरतां जगती। नेमस्त होये ॥१६॥
जितुका कांहीं जाला आकार। तितुक्यास पृथ्वीचा आधार ।
होती जाती प्राणीमात्र। सेवट पृथ्वी ॥१७॥
हें किती म्हणौन सांगावें। विवेकें अवघेचि जाणावें ।
खांजणीभाजणीचें समजावें। मूळ तैसे ॥१८॥
आप आळोन पृथ्वी जालोओ। पुन्हां आपींच विराली ।
अग्नियोगें भस्म जाली। म्हणोनियां ॥१९॥
आप जालें तेजापासुनी। पुढें तेजें घेतलें सोखुनी ।
तें तेज जालें वायोचेनी। पुढें वायो झडपी ॥२०॥
वायो गगनीं निर्माण जाला। पुढें गगनींच विराला ।

ऐसें खांजणीभाजणीला। बरें पाहा ॥ २१॥
जें जें जेथें निर्माण होतें। तें तें तेथें लया जातें ।
येणें रितीं पंचभूतें। नाश पावती ॥ २२॥
भूत म्हणिजे निर्माण जालें। पुन्हां मागुतें निमालें ।
पुढें शाश्वत उरलें। परब्रह्म तें ॥ २३॥
तें परब्रह्म जों कळेना। तो जन्ममृत्यु चुकेना ।
चत्वार खाणी जीव ना। होणें घडे ॥ २४॥
जडाचें मूळ तें चंचळ। चंचळाचें मूळ तें निश्चळ ।
निश्चळासी नाहीं मूळ। बरें पाहा ॥ २५॥
पूर्वपक्ष म्हणिजे जालें। सिद्धांत म्हणिजे निमालें ।
पक्षातीत जें संचलें। परब्रह्म तें ॥ २६॥
हें प्रचितीनें जाणावें। विचारें खुणेंसी बाणावें ।
विचारेंविण सिणावें। तेंचि मूर्खपणें ॥ २७॥
ज्ञानी भिडेने दडपला। निश्चळ परब्रह्म कैंचें त्याला ।
उगाच करितो गल्बला। मायेंमधें ॥ २८॥
माया निशेष नासली। पुढें स्थिति कैसी उरली ।
विचक्षणें विवरिली। पाहिजे स्वयें ॥ २९॥
निशेष मायेचें निर्शन। होतां आत्मनिवेदन ।
वाच्यांश नाहीं विज्ञान। कैसें जाणावें ॥ ३०॥
लोकांचे बोलीं जो लागला। तो अनुमानेंच बुडाला ।
याकारणें प्रत्ययाला। पाहिलेंच पाहावें ॥ ३१॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
शाश्वतब्रह्मनिरूपणनाम समास चौथा ॥ ४॥ १५.४

समास पांचवा : चंचळ लक्षण

॥ श्रीराम ॥

दोघां ऐसीं तीन चालती। अगुणी अष्टधा प्रकृती ।
अधोर्ध सांडून वर्तती। इंद्रफणी ऐसीं ॥ १॥
पणतोंडें भक्षितो पणजा। मूल बापास मारी वोजा ।
चुकाऱ्या गेला राजा। चौघां जणांचा ॥ २॥
देव देवाळयामधें लपाला। देऊळ पूजितां पावे त्याला ।
सृष्टिमधें ज्याला त्याला। ऐसेंचि आहे ॥ ३॥
दोनी नामें येकास पडिलीं। लोकीं नेमस्त कल्पिलीं ।
विवेकें प्रत्ययें पाहिलीं। तों येकचि नाम ॥ ४॥
नाहीं पुरुष ना वनिता। लोकीं कल्पिलें तत्त्वता ।
त्याचा बरा शोध घेतां। कांहींच नाहीं ॥ ५॥
स्त्री नदी पुरुष खळाळ। ऐसें बोलती सकळ ।
विचार पाहातां निवळ। देह नाहीं ॥ ६॥
आपण आपणास कळेना। पाहों जातां आकळेना ।
काशास कांहींच मिळेना। उदंडपणें ॥ ७॥
येकलाचि उदंड जाला। उदंडचि येकला पडिला ।
आपणासी आपला। गल्बला सोसवेना ॥ ८॥
येक असोन फुटी पडिली। फुटी असोन स्थिति येकली ।
विचित्र कळा पैसावली। प्राणीमात्रीं ॥ ९॥
वल्लिमधें जल संचरे। कोरडेपणें हें वावरे ।
वोलेवांचून न थिरे। कांहीं केल्यां ॥ १०॥
झाडांमधें केलीं आळीं। झाडें धांवती निराळीं ।
कित्येक झाडें अंतराळीं। उडोन जाती ॥ ११॥
भूमीपासून वेगळीं जालीं। परी तें नाहींत वाळलीं ।
निराळींच बळावलीं। जेथतेथें ॥ १२॥
देवाकरितां चालती झाडें। देव नस्तां होती लाकडें ।
नीटचि आहे कुवाडें। सर्वथा नव्हे ॥ १३॥
झाडापासून झाडें होती। तेहि अंतरीक्ष जाती ।
मुळानें भेदिली जगती। कदापि नाहीं ॥ १४॥
झाडास झाडें खातपाणी। घालून पाळिलीं प्रतिदिनीं ।
बोलकीं झाडें शब्दमथनीं। विचार घेती ॥ १५॥
होणार तितुकें आधींच जालें। मग कल्पकल्पून बोलिलें ।
जाणतयासी समजलें। सकळ कांहीं ॥ १६॥
समजलें तरी उमजेना। उमजलें तरी समजेना ।
प्रत्ययेंविण अनुमानेना। सकळ कांहीं ॥ १७॥
सर्वत्रांचा वडिल कोण। हेचि पाहावी वोळखण ।
भेटे आपणास आपण। जगदांतरें ॥ १८॥
अंतरनिष्ठांची उंच कोटी। बाहेरमुद्र्याची संगती खोटी ।
मूर्ख काये समजेल गोष्टी। शाहाणे जाणती ॥ १९॥
अंतरें राखतां राजी। भलत्यास भलताच नवाजी ।
अंतरें न राखतां भाजी। मिळणार नाहीं ॥ २०॥
ऐसें वर्ततें प्रत्यक्ष। अलक्षीं लावावें लक्ष ।
दक्षास भेटतां दक्ष। समाधान होतें ॥ २१॥
मनास मिळतां मन। पाहोन येती निरंजन ।
चंचळचक्र उलंघून। पैलाड जाती ॥ २२॥
येकदा जाऊन पाहोन आले। मग तें सन्निध देखिलें ।
चर्मचक्षी लक्षिलें। न वचे कदा ॥ २३॥
नाना शरीरीं चंचळ। अखंड करी चळवळ ।
परब्रह्म तें निश्चळ। सर्वां ठाईं ॥ २४॥
चंचळ धांवे येकीकडे। वोस पडे दुसरेकडे ।
चंचळ पुरे सर्वांकडे। हें तो घडेना ॥ २५॥
चंचळ चंचळास पुरेना। आवघें चंचळ विवरेना ।
निश्चळ अपार अनुमाना। कैसें येतें ॥ २६॥
गगनीं चालिली हवावी। कैसी पावेल पार पदवी ।
जातां मधेंचि विझावी। हा स्वभावचि तिचा ॥ २७॥
मनोधर्म येकदेशी। कैसा आकळिल वस्तुसी ।
निर्गुण सांडून अपेसी। सर्व ब्रह्म म्हणे ॥ २८॥
नाहीं सारासार विचार। तेथें अवघा अंधकार ।
खरें सांडून खोटें पोर। नेणतें घेतें ॥ २९॥
ब्रह्मांडाचें माहाकारण। तेथून हें पंचीकर्ण ।
माहावाक्याचें विवर्ण। वेगळें असे ॥ ३०॥
महत्तत्त्व महद्भूत। तोचि जाणावा भगवंत ।

उपासना हे समाप्त। येथून जाली ॥ ३१॥
कर्म उपासना आणि ज्ञान। त्रिकांड वेद हें प्रमाण ।
ज्ञानाचें होतें विज्ञान। परब्रह्मी ॥ ३२॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
चंचळलक्षणनिरूपणनाम समास पांचवा ॥ ५ ॥ १५.५

समास सहावा : चातुर्य विवरण

॥ श्रीराम ॥

पीतापासून कृष्ण जालें। भूमंडळीं विस्तारलें ।
तेणेंविण उअमजलें। हें तों घडेना ॥ १॥
आहे तरी स्वल्प लक्षण। सर्वत्रांची सांठवण ।
अद्धम आणी उत्तम गुण। तेथेंचि असती ॥ २॥
महीसुत सरसाविला। सरसाऊन द्विधा केला ।
उभयेता मिळोन चालिला। कार्येभाग ॥ ३॥
स्वेतास्वेतास गांठीं पडतां। मधें कृष्ण मिश्रित होतां ।
इहलिकसार्थकता। होत आहे ॥ ४॥
विवरतां याचा विचार। मूर्ख तोचि होये चतुर ।
सद्यप्रचित साक्षात्कार। परलोकींचा ॥ ५॥
सकळांस जे मान्य। तेंचि होतसे सामान्य ।
सामान्यास अनन्य। होईजेत नाहीं ॥ ६॥
उत्तम मध्यम कनिष्ठ रेखा। अदृष्टीची गुप्त रेखा ।
चत्वार अनुभव रारिखा। होत नाहीं ॥ ७॥
चौदा पिढ्यांचे पवाडे। सांगती ते शाहाणे कीं वेडे ।
ऐकल्यानें घडे कीं न घडे। ऐसें पाहावें ॥ ८॥
रेखा तितुकी पुसोन जाते। प्रत्यक्ष प्रत्यया येतें ।
डोळेझांकणी करावी तें। कायेनिमित्य ॥ ९॥
बहुतांचे बोलीं लागलें। तें प्राणी अनुमानीं बुडालें ।
मुख्य निश्चये चुकलें। प्रत्ययाचा ॥ १०॥
उदंडाचें उदंड ऐकावें। परी तें प्रत्ययें पाहावे ।
खरेंखोटें निवडावें। अंतर्यामीं ॥ ११॥
कोणासी नव्हे म्हणों नये। समजावे अपाये उपाये ।
प्रत्यये घ्यावा बहुत काये। बोलोनियां ॥ १२॥
माणुस हेंकाड आणी कच्चें। मान्य करावें तयाचें ।
येणेंप्रकारें बहुतांचें। अंतर राखावें ॥ १३॥
अंतरीं पीळ पेच वळसा। तोचि वाढवी बहुवसा ।
तरी मग शाहाणा कैसा। निवऊं नेणें ॥ १४॥
वेडें करावें शाहाणें। तरीच जिणें श्लाघ्यवाणें ।
उगेंच वादांग वाढविणें। हें मूर्खपण ॥ १५॥
मिळोन जाऊन मेळवावें। पडी घेऊन उलथावें ।
कांहींच कळों नेदावें। विवेकबळें ॥ १६॥
दुसऱ्याचे चालणें चालावें। दुसऱ्याचे बोलणीं बोलावें ।
दुसऱ्याचे मनोगतें जावें। मिळोनियां ॥ १७॥
जो दुसऱ्याच्या हितावरी। तो विपट कहिंच न करी ।
मानत मानत विवरी। अंतर तयाचें ॥ १८॥
आधीं अंतर हातीं घ्यावें। मग हळुहळु उकलावें ।
नाना उपायें न्यावें। परलोकासी ॥ १९॥
हेंकाडास हेंकाड मिळाला। तेथें गल्बलाचि जाला ।
कळहो उठतां च्यातुर्याला। ठाव कैंचा ॥ २०॥
उगीच करिती बडबड। परी करून दाखविणें हें अवघड ।
परस्थळ साधणें जड। कठिण आहे ॥ २१॥
धके चपेटे सोसावे। नीच शब्द साहात जावे ।
प्रस्तावोन परावे। आपले होती ॥ २२॥
प्रसंग जाणोनि बोलावें। जाणपण कांहींच न घावें ।
लीनता धरून जावें। जेथतेथें ॥ २३॥
कुग्रामें अथवा नगरें। पाहावीं घरांचीं घरें ।
भिक्षामिसें लाहानथोरें। परीक्षून सोडावीं ॥ २४॥
बहुतीं कांहींतरी सांपडे। विचक्षण लोकीं मित्री घडे ।
उगेच बैसतां कांहींच न घडे। फिर्णें विवरणें ॥ २५॥
सावधपणें सर्व जाणावें। वर्तमान आधींच घ्यावें ।
जाऊं ये तिकडे जावें। विवेकें सहित ॥ २६॥
नाना जिनसपाठांतरें। निवती सकळांचीं अंतरें ।
लेहोन देतां परोपकारें। सीमा सांडावी ॥ २७॥
जैसें जयास पाहिजे। तैसें तयास दीजे ।
तरी मग श्रेष्ठचि होइजे। सकळां मान्ये ॥ २८॥
भूमंडळीं सकळांस मान्य। तो म्हणों नये सामान्य ।
कित्येक लोक अनन्य। तया पुरुषासी ॥ २९॥
ऐसीं चातुर्याचीं लक्षणें। चातुर्यें दिग्विजये करणें ।
मग तयास काये उणें। जेथतेथें ॥ ३०॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
चातुर्यविवरणनाम समास सहावा ॥ ६ ॥ १५.६

समास सातवा : अधोर्धनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

नाना विकाराचें मूळ। ते हे मूळमायाच केवळ ।
अचंचळीं जे चंचळ। सूक्ष्मरूपें ॥ १॥
मूळामाया जाणीवेची। मुळींच्या मुळ संकल्पाची ।
वोळखी शडगुणेश्वराची। येणेंचि न्यावें ॥ २॥
प्रकृतिपुरुष शिवशक्ति। आर्धनारीनटेश्वर म्हणती ।
परी ते आवघी जगज्जोती। मूळ त्यासी ॥ ३॥
संकल्पाचें जें चळण। तेंचि वायोचें लक्षण ।
वायो आणी त्रिगुण। आणी पंचभूतें ॥ ४॥
पाहातां कोणीयेक वेल। त्याच्या मुळ्या असती खोल ।
पत्रें पुष्पें फळें केवळ। मुळाचपासी ॥ ५॥
याहिवेगळे नाना रंग। आकार विकार तरंग ।
नाना स्वाद अंतरंग। मुळामध्यें ॥ ६॥
तेंचि मूळ फोडून पाहातां। कांहींच नाहीं वाटे आतां ।
पुढें वाढतां वाढतां। दिसों लागे ॥ ७॥
कड्यावरी वेल निघाला। अधोमुखें बळें चालिला ।

फांपावोन पुढें आला। भूमंडळीं ॥ ८॥
तैसीं मुळमाया जाण। पंचभूतें आणी त्रिगुण ।
मुळीं आहेत हें प्रमाण। प्रत्ययें जाणावें ॥ ९॥
अखंड वेल पुढें वाढला। नाना विकारीं शोभला ।
विकारांचा विकार जाला। असंभाव्य ॥ १०॥
नाना फडगरें फुटलीं। नाना जुंबाडें वाढली ।
अनंत अग्रें चालिलीं। सृष्टीमधें ॥ ११॥
कित्येक फळें तीं पडती। सवेंचि आणीक निघती ॥
ऐसीं होती आणि जाती। सर्वकाळ ॥ १२॥
येक वेलचि वाळले। पुन्हां तेथेंचि फुटले ।
ऐसे आले आणि गेले। कितीयेक ॥ १३॥
पानें झडती आणि फुटती। पुष्पें फळें तेणेंचि रितीं ।
मध्यें जीव हे जगती। असंभाव्य ॥ १४॥
अवघा वेलचि कर्पतो। मुळापासून पुन्हा होतो ।
ऐसा अवघा विचार जो तो। प्रत्यक्ष जाणावा ॥ १५॥
मूळ खाणोन काढिलें। प्रत्ययेज्ञानें निर्मूळ केलें ।
तरी मग वाढणेंचि राहिलें। सकळ कांहीं। १६॥
मुळीं बीज सेवटीं बीज। मध्यें जळरूप बीज ।
ऐसा हा स्वभाव सहज। विस्तारला ॥ १७॥
मुळामधील ज्या गोष्टी। सांगताहे बीजसृष्टी ।
जेथील अंश तेथें कष्टी। न होतां जातो ॥ १८॥
जातो येतो पुन्हा जातो। ऐसा प्रत्यावृत्ति करितो ।
परंतु आत्मज्ञानी जो तो। अन्यथा न घडे ॥ १९॥
न घडे ऐसें जरी म्हणावें। तरी कांहींतरी लागे जाणावें ।
अंतरींच परी ठावें। सकळांस कैचें ॥ २०॥
तेणेंसींच कार्यभाग करिती। परंतु तयास नेणती ।
दिसेना ते काये करिती। बापुडे लोक ॥ २१॥
विषयेभोग तेणेंचि घडे। तेणेंविण कांहींच न घडे ।
स्थूळ सांडून सूक्ष्मीं पवाडे। ऐसा पाहिजे ॥ २२॥
जें आपलेंचि अंतर। तद्रूपचि जगदांतर ।
शरीरभेदाचे विकार। वेगळाले ॥ २३॥
आंगोळीची आंगोळीस वेधना। येकीची येकीस कळेना ।
हात पाये अवेव नाना। येणेंचि न्यायें ॥ २४॥
अवेवाचें अवेव नेणे। मा तो परांचें काये जाणे ।
परांतर याकारणें। जाणवेना ॥ २५॥
येकाचि उदकें सकळ वनस्पती। नाना अग्रेंभेद दिसती ।
खुडिलीं तितुकींच सुकती। येर ते टवटवीत ॥ २६॥
येणेंचि न्यायें भेद जाला। कळेना येकाचें येकाला ।
जाणपणें आत्मयाला। भेद नाहीं ॥ २७॥
आत्मत्वीं भेद दिसे। देहप्रकृतिकरितां भासे ।
तरी जाणतचि असे। बहुतेक ॥ २८॥
देखोन ऐकोन जाणती। शाहाणे अंतर परीक्षिती ।
धूर्त ते अवघेंच समजती। गुप्तरूपें ॥ २९॥
जो बहुतांचें पाळण करी। तो बहुतांचें अंतर विवरी ।
धूर्तपणें ठाउकें करी। सकळ कांहीं ॥ ३०॥
आधी मनोगत पाहतीं। मग विश्वास धरिती ।
प्राणीमात्र येणें रितीं। वर्तताहे ॥ ३१॥
स्मरणामगें विस्मरण। रोकडी प्रचित प्रमाण ।
आपलें ठेवणें आपण। दुकताहे ॥ ३२॥
आपलेंच आपणा स्मरेना। बोलिलें तें आठवेना ।
उठती अनंत कल्पना। ठाउक्या कैंच्या ॥ ३३॥
ऐसें हें चंचळ चक्र। कांहीं नीट कांहीं वक्र ।
जाला रंक अथवा शक्र। तरी स्मरणास्मरणें ॥ ३४॥
स्मरण म्हणिजे देव। विस्मरण म्हणिजे दानव ।
स्मरणविस्मरणें मानव। वर्तती आतां ॥ ३५॥
म्हणोनि चेवी आणि दानवी। संपत्ति द्विधा जाणावी ।
प्रचित मानसीं आणावी। विवेकेंसहित ॥ ३६॥
विवेकें विवेक जाणावा। आत्म्यानें आत्मा वोळखावा ।
नेत्रें नेत्रचि पाहावा। दर्पणींचा ॥ ३७॥
स्थूळें स्थूळ खाजवावें। सुक्ष्में सुक्ष्म समजावें ।
खुणेनें खुणेसी बाणावें। अंतर्यामीं ॥ ३८॥
विचारें जाणाव विचार। अंतरें जाणावे अंतर ।
अंतरें जाणावे परांतर। । होउनियां ॥ ३९॥
स्मरणामाजीं विस्मरण। हेंचि भेदाचें लक्षण ।
येकदेसी। परिपूर्ण। होत नाहीं ॥ ४०॥
पुढें सिके मागें विसरे। पुढें उजेडे मागें अंधारें ।
पुढें स्मरे मागें विस्मरे। सकळ कांहीं ॥ ४१॥
तुर्या जाणावी स्मरण। सुषुप्ती जाणावी विस्मरण ।
उभयेता शरीरीं जाण। वर्तती आतां ॥ ४२॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
अधोर्धनिरूपणनाम समास सातवा ॥ ७॥ १५.७

समास आठवा : सूक्ष्मजीवनिरूपण
॥ श्रीराम ॥
रेणूहून सूक्ष्म किडे। त्यांचें आयुष्य निपटचि थोडें ।
युक्ति बुद्धि तेणेंचि पाडें। तयामधें ॥ १॥
ऐसे नाना जीव असती। पाहों जातां न दिसती ।
अंतःकर्णपंचकाची स्थिती। तेथेंचि आहे ॥ २॥
त्यांपुरतें त्यांचें ज्ञान। विषये इंद्रियें समान ।
सूक्ष्म शरीरें विवरोन। पाहातो कोण ॥ ३॥
त्यास मुंगी माहा थोर। नेणोंचालिला कुंजर ।
मुंगीस मुताचा पूर। ऐसें बोलती ॥ ४॥
तें मुंगीसमान शरीरें। उदंड असती लाहानथोरें ।
समस्तांमध्यें जीवेश्वरें। वस्ति कीजे ॥ ५॥
ऐसिया किड्यांचा संभार। उदंड दाटला विस्तार ।
अत्यंत साक्षपी जो नर। तो विवरोन पाहे ॥ ६॥
नाना नक्षत्रीं नाना किडे। त्यांस भासती पर्वतायेवढे ।

आयुष्यहि तेणेंचि पाडें। उदंड वाटे ॥ ७॥
पक्षायेवढें लाहान नाहीं। पक्षायेवढें थोर नाहीं ।
सर्प आणि मछ पाहीं। येणेंचि पाडे ॥ ८॥
मुंगीपासून थोरथोरें। चढतीं वाढतीं शरीरें ।
त्यांची निर्धारितां अंतरें। कळों येती ॥ ९॥
नाना वर्ण नाना रंग। नाना जीवनाचे तरंग ।
येक सुरंग येक विरंग। किती म्हणौनि सांगावे ॥ १०॥
येकें सुकुमारें येकें कठोरें। निर्माण केलीं जगदेश्वरें ।
सुवर्णासारिखीं शरीरें। दैदिप्यमानें ॥ ११॥
शरीरभेदें आहारभेदें। वाचाभेदें गुणभेदें ।
अंतरीं वसिजे अभेदें। येकरूपें ॥ १२॥
येक त्रासकें येकमारकें। पाहो जातां नाना कौतुकें ।
कितीयेक आमोलिकें। सृष्टीमध्यें ॥ १३॥
ऐसीं अवघीं विवरोन पाहे। ऐसा प्राणी कोण आहे ।
आपल्यापरतें जाणोन राहे। किंचितमात्र ॥ १४॥
नवखंड हे वसुंधरा। सप्तसागरांचा फेरा ।
ब्रह्मांडाबाहेरील नीरा। कोण पाहे ॥ १५॥
त्या नीरामध्यें जीव असती। पाहों जातां असंख्याती ।
त्या विशाळ जीवांची स्थिती। कोणजाणे ॥ १६॥
जेथें जीवन तेथें जीव। हा उत्पत्तीचा स्वभाव ।
पाहातां याचा अभिप्राव। उदंड असे। ॥ १७॥
पृथ्वीगर्भीं नाना नीरें। त्या नीरामधें शरीरें ।
नाना जिनस लाहानथोरें। कोण जाणें ॥ १८॥
येक प्राणी अंतरिक्ष असती। तेहीं नाहीं देखिली क्षिती ।
वरीच्यावरी उडोन जाती। पक्ष फुटल्यानंतरें ॥ १९॥
नाना खेचरें आणि भूचरें। नाना वनचरें आणि जळचरें ।
चौऱ्यासि योनीप्रकारें। कोण जाणे ॥ २०॥
उष्ण तेज वेगळे करुनी। जेथें तेथें जीवयोनी ।
कल्पनेपासुनी होती प्राणी। कोण जाणे ॥ २१॥
येक नाना सामर्थ्यें केले। येक इच्छेपासून जाले ।
येक शब्दासरिसे पावले। श्रापदेह ॥ २२॥
येक देह बाजीगिरीचे। येक देह वोडंबरीचे ।
येक देह देवतांचे। नानाप्रकारें ॥ २३॥
येक क्रोधापासून जाले। येक तपा पासून जन्मले ।
येक उश्रापें पावले। पूर्वदेह ॥ २४॥
ऐसें भगवंताचें करणें। किती म्हणौन सांगणें ।
विचित्र मायेच्या गुणें। होत जातें ॥ २५॥
नाना अवघड करणी केली। कोणीं देखिली ना ऐकिली ।
विचित्र कळा समजली। पाहिजे सर्वें ॥ २६॥
थोडें बहुत समजलें। पोटापुरती विद्या सिकलें ।
प्राणी उगेंच गर्वें गेलें । मी ज्ञाता म्हणोनी ॥ २७॥
ज्ञानी येक अंतरात्मा। सर्वांमधें सर्वात्मा ।
त्याचा कळावया महिमा। बुद्धि कैंची ॥ २८॥
सप्तकंचुक ब्रह्मांड। त्यांत सप्तकंचुक पिंड ।
त्या पिंडामधें उदंड। प्राणी असती ॥ २९॥
आपल्य देहांतील न कळे। मा तें अवघें कैंचें कळे ।
लोक होती उतावळे। अल्पज्ञानें ॥ ३०॥
अनुरेणाऐसें जिनस। त्यांचे आम्ही विराट पुरुष ।
आमचें उदंडचि आयुष्य। त्यांच्या हिसेबें ॥ ३१॥
त्यांच्या रिती त्यांचे दंडक। वर्तायाचे असती अनेक ।
जाणे सर्वहि कौतुक। ऐसा कैंचा ॥ ३२॥
धन्य परमेश्वराची करणी। अनुमानेना अंतःकरणीं ।
उगीच अहंता पापिणी। वेढा लावी ॥ ३३॥
अहंता सांडून विवरणें। कित्येक देवांचे करणें ।
पाहातां मनुष्याचें जिणें। थोडें आहे ॥ ३४॥
थोडें जिणें अर्धपुडी काया। गर्व करिती रडाया ।
शरीर आवघें पडाया। वेळ नाहीं ॥ ३५॥
कुश्चीळ ठाई जन्मलें। आणि कुश्चीळ रसेंचि वाढलें ।
यास म्हणती थोरलें। कोण्या हिसेबें ॥ ३६॥
कुश्चीळ आणि क्षणभंगुर। अखंड वेथा चिंतातुर ।
लोक उगेच म्हणती थोर। वेडपणें ॥ ३७॥
कायामाया दों दिसांची। आदिअंतीं अवघी ची ची ।
झांकातापा करून उगीचि। थोरीव दाविती ॥ ३८॥
झांकिलें तरी उपंढर पडे। दुर्गंधी सुटे जिकडे तिकडे ।
जो कोणी विवेकें पवाडे। तोचि धन्य ॥ ३९॥
उगेंचि कायसा तंडावें। मोडा अहंतेचें पुंडावें ।
विवेकें देवास धुंडावें। हें उत्तमोत्तम ॥ ४०॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
सूक्ष्मजीवनिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८॥ १५.८

समास नववा : पिंडोत्पत्तिनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

चौंखाणीचे प्राणी असती। अवघे उदकेंचि वाढती ।
ऐसे होतीआणी जाती। असंख्यात ॥ १॥
तत्वांचें शरीर जालें। अंतरात्म्यासगट वळलें ।
त्यांचें मूळ जों शोधिलें। तों उदकरूप ॥ २॥
शरत्काळींचीं शरीरें। पीळपीळों झिरपती नीरें ।
उभये रेतें येकत्रें। मिसळती रक्तीं ॥ ३॥
अन्नरस देहरस। रक्तरेतें बांधे मूस ।
रसद्वयें सावकास। वाढों लागे ॥ ४॥
वाढतां वाढतां वाढलें। कोमळाचें कठीण जालें ।
पुढें उदक पैसावलें। नाना अवेवीं ॥ ५॥
संपूर्ण होतां बाहेरी पडे। भूमीस पडतां मग तें रडे ।
अवघ्याचें अवघेंच घडे। ऐसें आहे ॥ ६॥
कुडी वाढे कुबुद्धि वाढे। मूळापासून अवघें घडे ।
अवघेंचि मोडे आणि वाढे। देखतदेखतां ॥ ७॥
पुढें अवघियांचें शरीर। दिवसेंदिवस जालें थोर ।

सुचों लागला विचार। कांहीं कांहीं ॥ ८॥
फळामधें बीज आलें। तेणें न्यायें तेथें जालें ।
ऐकतां देखतां उमजलें। सकळ कांहीं ॥ ९॥
बीजें उदकें अंकुरती। उदक नस्तां उडोन जाती ।
येके ठाई उदक माती। होतां बरें ॥ १०॥
दोहिंमधें असतां बीज। भिजोन अंकुर सहज ।
वाढतां वाढतां पुढें रीझ। उदंड आहे ॥ ११॥
इकडे मुळ्या धावा घेती। तिकडे अग्रें हेलावती ।
मुळें अग्र द्विधा होती। बीजापासून ॥ १२॥
मुळ्या चालिल्या पाताळीं। अग्रें धावतीं अंतराळीं ।
नाना पत्रीं पुष्पीं फळीं। लगडलीं झाडें ॥ १३॥
फळावडिल सुमनें। सुमनांवडिल पानें ।
पानांवडिल अनुसंधानें। काष्टें आघवीं ॥ १४॥
काष्ठांवडिल मुळ्या बारिक। मुळ्यां वडिल तें उदक ।
उदक आळोन कौतुक। भूमंडळाचें ॥ १५॥
याची ऐसी आहे प्रचिती। तेव्हां सकळां वडिल जगती ।
जगतीवडिल मूर्ती। आपोनारायायेणाची ॥ १६॥
तयावडिल अग्निदेव। अग्निवडिल वायेदेव ।
वायेदेवावडिल स्वभाव। अंतरात्म्यांचा ॥ १७॥
सकळांवडिल अंतरात्मा। त्यासि नेणे तो दुरात्मा ।
दुरात्मा म्हणिजे दुरी आत्मा। अंतरला तया ॥ १८॥
जवळी असोन चुकलें। प्रत्ययास नाहीं सोकलें ।
उगेंचि आलें आणी गेलें। देवाचकरितां ॥ १९॥
म्हणौन सकळांवडिल देव। त्यासी होतां अनन्यभाव ।
मग हे प्रकृतीचा स्वभाव। पालटों लागे ॥ २०॥
करी आपुला व्यासंग। कदापि नव्हे ध्यानभंग ।
बोलणें चालणें वेंग। पडोंच नेदी ॥ २१॥
जें वडिलीं निर्माण केलें। तें पाहिजे पाहिलें ।
काये काये वडिलीं केलें। कीती पाहावें ॥ २२॥
तो वडिल जेथें चेतला। तोचि भाग्यपुरुष जाल ।
अल्प चेतनें तयाला। अल्पभाग्य ॥ २३॥
तया नारायेणाला मनीं। अखंड आठवावें ध्यानीं ।
मग ते लक्ष्मी तयापासूनी। जाईल कोठें ॥ २४॥
नारायेण असे विश्वीं। त्याची पूजा करीत जावी ।
याकारणें तोषवावी। कोणीतरी काया ॥ २५॥
उपासना शोधून पाहिली। तों ते विश्वपाळिती जाली ।
न कळे लीळा परीक्षिली। न वचे कोणा ॥ २६॥
देवाची लीळा देवेंविण। आणीक दुसरा पाहे कोण ।
पाहणें तितुकें आपण। देवचि असे ॥ २७॥
उपासना सकळां ठाई। आत्माराम कोठें नाहीं ।
याकारणें ठाइं ठाइं। रामे आटोपिलें ॥ २८॥
ऐसी माझी उपासना। आणितां नये अनुमाना ।
नेऊन घाली निरंजना। पैलिकडे ॥ २९॥
देवाकरितां कर्में चालती। देवाकरितां उपासक होती ।
देवाकरितां ज्ञानी असती। कितियेक ॥ ३०॥
नाना शास्त्रें नाना मतें। देवचि बोलिला समस्तें ।
नेमकांनेमक वेस्तावेस्तें। कर्मानुसार ॥ ३१॥
देवास अवघें लागे करावें। त्यांत घेऊं ये तितुकें घ्यावें ।
अधिकारासारिखें चालावें। म्हणिजे बरें ॥ ३२॥
आवाहन विसर्जन। ऐसेंचि बोलिलें विधान ।
पूर्वपक्ष जाला येथून। सिद्धांत पुढें ॥ ३३॥
वेदांत सिद्धांत धादांत। प्रचित प्रमाण नेमस्त ।
पंचिकर्ण सांडून हित। वाक्यार्थपाहावा ॥ ३४॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
पिंडोत्पत्तिनिरूपणणनाम समास नववा ॥ ९॥ १५.९

समास दहावा : सिद्धांतनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

गगनीं अवघेंचि होत जातें। गगनाऐसें तगेना तें ।
निश्चळीं चंचळ नाना तें। येणेंचि न्यायें ॥ १॥
अंधार दाटला बळें। वाटे गगन जालें काळें ।
रविकिर्णें तें पिवळें। सवेंचि वाटे ॥ २॥
उदंड हिंव जेव्हां पडिले। गमे गगन थंड जालें ।
उष्ण झळेनें वाळलें। ऐसें वाटे ॥ ३॥
ऐसें जें कांहीं वाटलें। तें तें जालें आणि गेलें ।
आकाशासारिखें तगलें। हें तों घडेना ॥ ४॥
उत्तम जाणिवेचा जिनस। समजोन पाहे सावकास ।
निराभास तें आकाश। भास मिथ्या ॥ ५॥
उदक पसरे वायो पसरे। आत्मा अत्यंतचि पसरे ।
तत्वें तत्व अवघेंचि पसरे। अंतर्यामीं ॥ ६॥
चळतें आणि चळेना तें। अंतरीं अवघेंच कळतें ।
विवरणेंचि निवळतें। प्राणिमात्रासी ॥ ७॥
विवरतां विवरतां शेवटीं। निवृत्तिपदीं अखंड भेटी ।
जालियानें तुटी। होणार नाहीं ॥ ८॥
जेथें ज्ञानाचें होतें विज्ञान। आणि मनाचें होतें उन्मन ।
तत्वनिर्शनीं अनन्य। विवेकें होतें ॥ ९॥
वडिलांस शोधून पाहिलें। तों चंचळाचें निश्चळ जालें ।
देवभक्तपण गेलें। तये ठाइं ॥ १०॥
ठाव म्हणतां पदार्थ नाहीं। पदार्थमात्र मुळीं नाहीं ।
जैसें तैसें बोलों कांहीं। कळावया ॥ ११॥
अज्ञानशक्ति निरसली। ज्ञानशक्ति मावळली ।
वृत्तिशून्यें कैसी जाली। स्थिती पाहा ॥ १२॥
मुख्य शक्तिपात तो ऐसा। नाहीं चंचळाचा वळसा ।
निवांतीं निवांत कैसा। निर्विकारी ॥ १३॥
चंचळाचीं विकार बालटें। तें चंचळचि जेथें आटे ।
चंचळ निश्चळ घनवटे। हें तों घडेना ॥ १४॥
माहावाक्याचा विचारु। तेथें संन्याशास अधिकारु ।

दैवीकृपेची जो नरु। तोहि विवरोन पाहे ॥ १५ ॥
संन्यासी म्हणिजे शडन्यासी। विचारवंत सर्व संन्यासी ।
आपली करणी आपणासी। निश्चयेंसीं ॥ १६ ॥
जगदीश वोळल्यावरी। तेथें कोण अनुमान करी ।
आतां असो हें विचारी। विचर जाणती ॥ १७ ॥
जे जे विचारी समजले। ते ते निःसंग होऊन गेले ।
देहाभिमानी जे उरले। ते देहाभिमान रक्षिती ॥ १८ ॥
लक्षीं बैसले अलक्ष। उडोन गेला पूर्वपक्ष ।
हेतुरूपें अंतरसाक्ष। तोहि मावळला ॥ १९ ॥
आकाश आणि पाताळ। दोनी नामें अंतराळ ।
काढितां दृश्याचें चडळ। अखंड जालें ॥ २० ॥
तें तों अखंडचि आहे। मन उपाधी लक्षून पाहे ।
उपाधिनिरासें साहे। शब्द कैसा ॥ २१ ॥
शब्दपर कल्पनेपर। मन बुद्धि अगोचर ।
विचारें पाहावा विचार। अंतर्यामीं ॥ २२ ॥
पाहातां पाहातां कळों येतें। कळलें तितुकें वेर्थ जातें ।
अवघड कैसें बोलावें तें। कोण्या प्रकारें ॥ २३ ॥
वाक्यार्थवाच्यांश शोधिला। अलक्षीं लक्ष्यांश बुडाला ।
पुढें समजोन बोला। कोणीतरी ॥ २४ ॥
शाश्वतास शोधीत गेला। तेणें ज्ञानी साच जाला ।
विकार सांडून मिळाला। निर्विकारीं ॥ २५ ॥
दुःस्वप्न उदंड देखिलें। जागें होतां लटिकें जालें ।
पुन्हां जरी आठवलें। तरी तें मिथ्या ॥ २६ ॥
प्रारब्धयोगें देह असे। असे अथवा नासे ।
विचार अंतरीं बैसे। चळेना ऐसा ॥ २७ ॥
बीज अग्नीनें भाजलें। त्याचें वाढणें खुंटलें ।
ज्ञात्यास तैसे जालें। वासनाबीज ॥ २८ ॥
विचारें निश्चळ जाली बुद्धि। बुद्धिपासीं कार्यसिद्धि ।
पाहातां वडिलांची बुद्धि। निश्चळीं गेलीं ॥ २९ ॥
निश्चळास ध्यातो तो निश्चळ। चंचळास ध्यातो तो चंचळ ।
भूतास ध्यातो तो केवळ। भूत होये ॥ ३० ॥
जो पावला सेवटवरी। तयास हें कांहींच न करी ।
अंतरिनिष्ठा बाजीगरी। तैसी माया ॥ ३१ ॥
मिथ्या ऐसें कळों आलें। विचारानें सदृढ जालें ।
अवघें भयेंचि उडालें। अकस्मात ॥ ३२ ॥
उपासनेचें उत्तिर्ण व्हावें। भक्तजनें वाढवावें ।
अंतरीं विवेकें उमजावें। सकळ कांहीं ॥ ३३ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
सिद्धांतनिरूपणनाम समास दहावा ॥ १० ॥ १५.१०
॥ दशक पंधरावा समाप्त ॥

Encoded and proofread by Vishwas Bhide.

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com
Last updated May 16, 2009
http://sanskritdocuments.org